

Razvoj socijalnog rada i obrazovanja socijalnih radnika u Bosni i Hercegovini u periodu od 1958. do 2012.

Sažetak

Ovaj tekst je prilika da se osvrnemo na dugi period obrazovanja socijalnih radnika, najprije na Višoj školi za socijalne radnike, a kasnije na Odsjeku za socijalni rad Fakulteta političkih nauka Sarajevo. Razvoj socijalnog rada kao profesije događao se u složenim društvenim uslovima nakon Drugog svjetskog rata i složenih procesa industijalizacije, urbanizacije i migracija sanovništva. Početak školovanja socijalnih radnika u Bosni i Hercegovini od 1958. godine dešavao se paralelno sa osnivanjem i razvojem škola socijalnog rada u drugim republikama ex Jugoslavije.

Nastavni planovi i programi osmišljeni su tako da osiguraju polivalentno obrazovanje za buduće profesionalce iz više razloga, a o čemu će ovdje biti riječi. Autor daje analizu razvoja nastavnih planova i programa u značajnom vremenskom periodu, s posebnim osvrtom na ratni period (1992-1995), kao i trendova upisivanja studenata kroz različite vremenske periode. Također, razmotrena su druga važna pitanja poput nastavničkih kapaciteta Odsjeka za socijalni rad, naučno-istraživačkog rada i izdavaštva, te međunarodne saradnje.

Ključne riječi: obrazovanje, socijalni rad, historijski razvoj

Development of social work and social workers' education in Bosnia and Herzegovina in the period of 1958 - 2012

Summary

This overview looks back at the long period of education of social workers, first at the College for Social Workers and later at the Department of Social Work at the Faculty of Political Sciences in Sarajevo. The development of social work as a profession was taking place in complex social conditions after the Second World War and the complex processes of industrialization, urbanization and population migrating.

Training of social workers in Bosnia and Herzegovina since 1958 was going on simultaneously with the establishment and development of the school of social work in other republics of the former Yugoslavia.

The curricula were designed to provide a polyvalent education for future professionals for many reasons, what will be discussed here. The author gives an analysis of the development of curricula in a significant period of time, with particular reference to the last war period (1992-1995), as well as trends in enrolment of students through different periods of time. Also other important issues such as teachers' capacity of the Department of Social Work, scientific research and publishing as well as international cooperation are discussed.

Keywords: *education of social workers, competences and satisfaction with the studies*

Uvod

Preko pet decenija profesionalnog obrazovanja socijalnih radnika prilika je da se osvrneom na ovaj ne tako kratak period u kome se konstituisala i afirmisala profesija socijalnog rada. To je period institucionalizacije i profesionalizacije profesije koja je našla svoje mjesto u društvu koje je kao svoje temeljno opredjeljenje proklamovalo brigu o čovjeku kao osnovnoj vrijednosti, o prosperitetu svakog člana društvene zajednice, što jeste suština i pravi smisao socijalnog rada. Ovo je istovremeno i obaveza da kritički osvjetlimo i ocijenimo minuli period u kome je socijalni rad od početku anonimne i osporavane, dosegao do široko rasprostranjene profesije, koja je našla svoje mjesto u svim sferama života.

Ideja uvođenja socijalnog rada kao posebne profesionalne djelatnosti u društvu javila se u BiH sa zakašnjenjem od skoro šest decenija od njegovog javljanja u zemljama zapadne Evrope i SAD. Pod uticajem tih iskustava, kao i naraslih potreba za rješavanjem socijalnih problema i slučajeva u tadašnjem društvu, prišlo se realizaciji opredjeljenja o uvođenju stručnog socijalnog rada. Ideja o osnivanju socijalnog rada bila je rezultat dinamičkog toka razvoja društva koje je posebno cijenilo čovjeka kao subjeka zbijavanja u oblasti rada, u okviru porodice, ali i šire društvene zajednice. Naime, ideja osnivanja takve profesije javila se kao rezultat dvojakih društvenih težnji: da se u jednoj zaostaloj sredini koncipira cjelovit i savremen obrazovni sistem kako je to konstatovano u obrazloženju za osnivanje Više škole, kao i da se socijalni problemi iz oblasti socijalne zaštite ne rješavaju upravnim metodama već stručnim socijalnim radom, kakvo stanovište zauzima Savjet za socijalnu zaštitu BiH (Dervišbegović, 1999).

Škola je otvorena u periodu u kome socijalni problemi prevazilaze okvire rješavanja putem materijalnih davanja ili donošenja odluka koje direktno i jednoobrazno proizilaze iz zakonom utvrđenih prava. Dotadašnji način rješavanje socijalnih problema, kadrovima koji nisu mogli niti znali da ih rješavaju na drugačiji način, s obzirom na svoje ustaljene, rigidne metode rada, ostavlja neriješenim niz slučajeva, pa i socijalnih problema. Usljed toga veliki broj socijalnih problema nastalih bilo kao rezultat nagle industrijalizacije, urbanizacije i migracije stanovništva uz brojne probleme koji su rezultat naslijeđenih odnosa, primitivizma i zaostalosti, bilo naslijeđenih, ostaju van dometa društvene intervencije. Dva su razloga ovakvom stanju: u materijalnim prilikama tadašnjeg društva koje je tada vuklo snažne tragove pustošenja i siromaštva, s jedne strane, kao i naglog razvoja i bogaćenja, s druge strane. Pitanje koje se u to vrijeme postavlja nije pitanje da li nam treba socijalni radnik, već kakav socijalni radnik je potreban, na koji način i u kakvim okvirima treba pristupati njegovom obrazovanju. Konceptija obrazovanja socijalnih radnika u fazi osnivanja škole bila je, s jedne strane, izraz potreba društva tog perioda i rezultat naučnih i stručnih dostignuća u toj oblasti, s druge strane. To su bile društvene pretpostavke i uslovi u kojima se pristupilo školovanju

stručnjaka za socijalni rad. Od osnivanja 1958. godine škola je počela svoj put ka društvenoj afirmaciji, ka razvoju struke i stručnjaka u momentu kada društvo čini prve korake u emancipaciji svojih, posebno društvenih djelatnosti, od neposredne zavisnosti prema administrativno-upravnim organima. Konceptija školovanja socijalnih radnika određena je tada i zahtjevima koje su iznijeli predstavnici zdravstva, socijalne zaštite, privrede, društvenih organizacija i drugih nosilaca društvenog interesa, što je u takvim okolnostim potpuno razumljivo. (Dervišbegović, 1999)

Organizacija naučno-nastavnog procesa

Protekli period bio je obilježen i brojnim teškoćama, često lutanjima, jer smo razvijali jednu novu profesiju, a iskustvima drugih nismo se mogli šire koristiti zbog zatvorenosti i izolovanosti od drugih naprednijih tokova socijalnog rada u svijetu. Obzirom da u to vrijeme nije bilo potrebnih iskustava kao ni naučnih rezultata koji bi usmjerili obrazovanje socijalnih radnika u našoj zemlji, u tom momentu, direktno ili indirektno, koriste se inozemna iskustva, a posebno literatura iz oblasti teorije i prakse socijalnog rada, kao i drugih naučnih oblasti.

U pogledu utvrđivanja konceptije školovanja socijalnih radnika, u početku nije bilo saglasnosti. Posebno su bile zanimljive za to vrijeme diskusije o mogućim profilima socijalnih radnika. Tako se još prije otvaranja škole, u okviru Savjeta za socijalnu politiku, predlaže više profila: za socijalni rad u industriji, zdravstvu, socijalnom osiguranju, u socijalnim ustanovama, školama, organima za socijalnu zaštitu i sudstvu. Iako se ovakvo profiliranje stručnjaka pokazalo preuranjenim, ono ipak ukazuje na određene specifičnosti u radu socijalnih radnika u raznim oblastima.

Konceptija o specijaliziranom obrazovanju socijalnih radnika nije prihvaćena iz više razloga. Osnovni je, čini nam se, u tome što bi rano usmjeravanje bez neophodnih širih stručnih znanja imalo nepovoljne posljedice na sam kvalitet stručnjaka. Pored ovoga, ističu se i još neki. Tako se ističe da je djelatnost socijalnih radnika uopšte nedovoljno poznata, te da se postavlja pitanje stvarnih potreba za specijalistima.

Prevladalo je uvjerenje da društvu treba polivalentni socijalni radnik, pa je takvo opredjeljenje i u Zakonu o školi, koji je tad donesen u cjelosti prihvaćeno. Tim prije što su takva opredjeljenja već realizovana u republikama koje su nešto ranije otvorile institucije za obrazovanje socijalnih radnika (Zagreb, Beograd, Ljubljana). Ovo opredjeljenje za polivalentnim smjerom stručnjaka ostalo je prisutno sve do kraja njenog postojanja, a takva orijentacija ostala je i u novootvorenom četverogodišnjem studiju. Sve izmjene, sva korigovanja koja su izvršena u Nastavnom planu i oblicima nastavnog rada, samo su nastojanja da se polivalentni smjer što bolje prilagodi potrebama prakse i da se što više poboljša. Od tada, na tako koncipiranom profilu stručnjaka, Viša škola je djelovala 27

godina. U tom periodu odigrala su se različita zbivanja za koja se nesumnjivo može reći da su uticala na tada stvorenu koncepciju iz dva osnovna pravca.

Socijalni rad se razvija pod uticajem brojnih činilaca, što je dovodilo do novih iskustava i novih saznanja. Na prvom mjestu postavljali su se novi zahtjevi pod uticajem novih društvenih uslova i razvoja. U skladu s tim mijenjao se i predmet njegovog rada, zahtjevi za primjenom novih metoda i procesa rada. Na to su posebno uticala velika migraciona kretanja 60-tih i 70-tih godina, što je imalo velikog uticaja, na promjenu porodične strukture, sukobe u porodici, teškoće u vaspitanju djece, pojavu novih vidova devijantnog ponašanja mladih, pojave vezane za život starih samohranih lica... Sve je to dovelo do unošenja novih odredaba u Krivični zakon i uvođenja organa starateljstva u rješavanje ovih problema, donošenja novog Porodičnog zakona, što je, opet, dovelo do novih zadataka u porodičnoj zaštiti. Novi uslovi privređivanja, teškoće koje su se javile i javljaju u procesu proizvodnje dovodile su do novih zahtjeva i zadataka (radnici sa umanjenom i sa preostalom radnom sposobnošću, alkoholičari i dr.). Izmjenjene društvene okolnosti su postavile dodatne zahtjeve u obrazovanju socijalnih radnika. Značajan je i uticaj na razvoj struke socijalnog rada u okviru teorijskih saznanja i stručnih iskustava, i to ne samo stranih nego i vlastitih, zasnovanih na empirijskim i teorijskim istraživanjima. Osluškujući potrebe socijalnih radnika formirane su naučne discipline: socijalna politika i socijalni rad.

U toku više od dvije i po decenije rada Više škole, izvršene su u više navrata izmjene osnovne koncepcije nastavnog plana i programa, sa ciljem da obrazovni proces stalno bude u skladu sa potrebama prakse koja se neprestano širi i bogati. Takav trend stalnog nastojanja da se praksa stalno bogati i usavršava i da se teorijski osmišljava i objašnjava, doprinijeli su da se socijalni rad konstituiše kao stručna i naučna disciplina. U skladu sa stvarnim potrebama i zahtjevima društva ostvarene su odgovarajuće promjene u radu i razvoju škole, kako u pogledu izmjene i usavršavanja sadržaja, tako i u formi i metodama rada.

U proteklih pet decenija školovanja i rada socijalnih radnika desile su se veoma značajne promjene u društveno-ekonomskom i društveno-političkom razvoju zemlje. Značajne su bile promjene u oblasti socijalne politike, socijalnog osiguranja i socijalnog obezbjeđenja. Ove razvojne promjene u najkraćim crtama mogle bi se prikazati na sljedeći način.

U prvoj fazi do 1965. godine, socijalni rad se razvija u organima uprave na poslovima socijalne zaštite i socijalnog staranja i centrima za socijalni rad. U tom razdoblju postepeno se vrši proširivanje socijalnog rada. Socijalni radnici se zapošljavaju u zdravstvu, invalidskom osiguranju, većim privrednim organizacijama i u zajednicama za zapošljavanje i donekle u obrazovnim institucijama.

Druga faza razvojnih uticaja društva dolazi do izražaja posebno u Rezoluciji Savezne skupštine o socijalnoj zaštiti iz marta 1970. godine, koja načelno utvrđuje područja i sisteme socijalnog rada. U tom razdoblju još više dolazi do izražaja razvojna tendencija samoupravnog utvrđivanja i ostvarivanja socijalne politike i socijalne zaštite u organizacijama udruženog rada i društveno-političkim zajednicama.

Treća faza počinje donošenjem Ustava 1974. godine, s jasnim utvrđivanjem ustavnih ciljeva socijalne politike, koji su docnije razrađeni u Zakonu o udruženom radu i Zakonu o društvenom planiranju. Ovu fazu karakteriše organizovan progres područstvljavanja socijalne politike, socijalne zaštite, pa i normativnog regulisanja i planiranja razvoja socijalnog rada. Područstvljavanje se ispoljava u načinu utvrđivanja zadataka (putem društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma), samoupravnom planiranju socijalnog i ekonomskog razvoja, utvrđivanju samoupravnog finansiranja rada i razvoja nasuprot budžetskom finansiranju, samoupravnom udruživanju i organizovanju u samoupravnim interesnim zajednicama socijalne sigurnosti, te u samoupravnoj i društvenoj zaštiti socijalnih prava radnih ljudi i građana.

U skladu sa zahtjevima društva prema profilu socijalnih radnika odvijale su se i razvijale faze u sistemu obrazovanja socijalnih radnika. Nakon prve projekcije sistema obrazovanja 1957. godine, neposredno pred otvaranje Škole, odmah nakon prvih saznanja i konsolidacije rada, već 1960/61. vrše se prve izmjene i osavremenjivanje nastavnog plana i programa.

Druga faza izmjena Nastavnog plana i programa, obilježena izmjenama i dopunama Zakona o Višoj školi za socijalne radnike 1962. godine, postavlja nove i šire zahtjeve u vidu obrazovanja kadrova za socijalni rad ne samo u oblasti socijalne zaštite nego i u drugim organizacijama. Primjena zakonskih zahtjeva u sistemu obrazovanja 1962. godine izvršena je na osnovu rezultata anketiranja kojim su obuhvaćeni do tada završeni socijalni radnici. Na osnovu saznanja iz ankete izvršene su određene izmjene i dopune u Nastavnom planu i programu studija.

Treća faza u sistemu obrazovanja socijalnih radnika, koja nastupa 1965. godine, obilježena je pravnim objedinjavanjem svih viših škola u sistem visokog školstva. Na osnovu sopstvenih zapažanja i saznanja, u školskoj 1966/67. godini izvršena je treća izmjena Nastavnog plana i programa.

Pripreme za četvrtu fazu razvoja sistema obrazovanja socijalnih radnika Škola je izvršila na osnovu istraživanja u toku 1968. i 1970. godine. Ovim istraživanjem obuhvaćeno je 45 radnih organizacija privrede i društvenih djelatnosti, 10 razvijenih opština i 20 stručnjaka sa kojima saraduje socijalni radnik. Na osnovu rezultata istraživanja i zahtjeva i mišljenja predstavnika radnih organizacija, opština i socijalnih radnika iz prakse, izvršene su određene izmjene i unapređenja u Nastavnom planu i programu školovanja socijalnih radnika.

Priprema pete faze razvoja visokoškolskih organizacija obavljena je 1973. godine na osnovu neposrednih zahtjeva u reformi visokoškolskog obrazovanja u SRBiH i rezultata prethodnog istraživanja. Analitička obrada ovih rezultata u zasebnom elaboratu predstavljala je osnovu za pripremu izmjena i dopuna u nastavnom planu i programu studija.

Šesta faza razvoja visokoškolskog obrazovanja socijalnih radnika počinje 1974. godine u skladu sa zaključcima zajedničke sjednice Komisije grupacije socijalno-medicinskih djelatnosti Skupštine zajednice za visoko obrazovanje i Radne zajednice Škole jula 1974. Ovu fazu naročito karakterišu slijedeća obilježja:

- pripremanje za uvođenje drugog stupnja studija, kao jedinstvenog visokoškolskog obrazovanja socijalnih radnika;
- zadržavanje profila polivalentnog stručnjaka socijalnog radnika s tim da se dalje usavršavanje vrši permanentnim obrazovanjem postdiplomskim studijem i specijalizacijom.

Konačno, sedma faza razvoja koncepcije visokog obrazovanja socijalnih radnika dovela je 1985. godine do kvalitetnog rješenja uvođenjem četverogodišnjeg studija integracijom Više škole i Fakulteta političkih nauka i osnivanja Odsjeka za socijalni rad, čime su stvoreni objektivni uslovi daljeg razvoja socijalnog rada i njegovog konstituisanja kao nauke putem organizovanja postdiplomskog studija, izradom i odbranom doktorskih disertacija, organizovanjem naučno-istraživačkih projekata i dr.

Period od 27 godina postojanja i rada Više škole za socijalne radnike obilježen je intenzivnom vaspitno-obrazovnom aktivnošću na obrazovanju stručnjaka i razvoju osnovnih disciplina ove profesije, što je bila pretpostavka za otvaranje četverogodišnjeg studija. Za to vrijeme u Školu se upisalo 8.230 studenata. Pri tome treba napomenuti da posljednje dvije školske godine (tj. 1983/84 i 1984/85), Škola nije vršila upis radi priprema za integraciju sa FPN. Od ukupnog broja upisanih, 29,5% bilo je na redovnom studiju. Iz ovog proizilazi konstatacija da je vanredni studij bio vrlo zastupljen, o čemu će više riječi biti kasnije. Tako od 8.230 upisanih, studij je završilo i steklo zvanje socijalnog radnika 3.356 studenata, što predstavlja 40,8% završenih od ukupnog broja upisanih. To znači da je samo nešto više od trećine studenata uspjelo da završi studij. Ovaj podatak govori u prilog da je kriterij pri ocjenjivanju, i uopšte borba za kvalitet nastave i studija, bila uvijek prioritarna briga Naučno- nastavnog vijeća i Savjeta škole. Ovo treba istaći i zbog toga što su mnoge više škole radile pod hipotekom niskog kriterija pri ocjenjivanju i lakšeg završavanja studija.

Istaknuto je da je vanredni studij bio vrlo zastupljen, jer je preko 70% kandidata studiralo na ovaj način. Razloga za ovo bilo je više. Na prvom mjestu nepovoljan status viših škola u pogledu finansiranja, pa samim tim i nedostatak potrebnih sredstava za redovnu djelatnost prisiljavalo je sve više škole, pa i našu, da dopunske izvore finansiranja stiče

na ovaj način, kao i kroz istraživačke projekte i sl. Ilustracije radi, dovoljno je navesti da je Škola preko 50% sredstava obezbjeđivala vanrednim prihodima, a na prvom mjestu putem vanrednog studija.

Značajno je istaći još neke karakteristike naših studenata. Prvih godina rada preovladavali su studenti nešto starijih godina. Tako je u prvih pet generacija prosječna starosna dob bila 35 godina, od 16. do 19. generacije prosjek je bio 23,8 godina, a posljednjih godina ona je bila kao i u drugim visokoškolskim organizacijama. Danas, možemo govoriti o "normalnoj" starosnoj dobi studenata. Također se izmijenila i spolna struktura studenata. U prvim generacijama preovladavali su muškarci (64%). U 19. generaciji taj odnos se promjenio u korist žena (59%), a posljednjih godina rada škole, kao i danas žene preovladavaju (preko 85%) u odnosu na muškarce. Čini se da je prisutna tendencija feminiziranja profesije, što je slučaj i sa nekim drugim profesijama. I struktura studenata po prethodno završenoj školi postepeno se i stalno mijenjala. U prvim generacijama preovladavali su svršeni gimnazijalci (u prvih pet generacija 37%), a zatim sa završenom učiteljskom školom (20%) i medicinskom školom (15%), dok je posljednjih godina rada Škole znatno porastao broj kandidata sa usmjerenim obrazovanjem u trogodišnjem trajanju. Promjena strukture studenata je uticala i na uspjeh studenata u studiranju. Tako je u prvih pet generacija ocjenu iznad sedam imalo čak 65% studenata, a od toga, iznad osam 24%. U posljednjim generacijama završenih studenata sa tim ocjenama bilo je svega 33%, a sa ocjenom 6-7 (54%). (Dervišbegović, 1999)

Nakon provedene integracije sa Fakultetom političkih nauka 1985. godine, i konstituisanja Odsjeka za socijalni rad, počeo je upis na četverogodišnji studij. Istovremeno je omogućen upis i završenim socijalnim radnicima sa dvogodišnjim obrazovanjem-upis u treću godinu studija. Do školske 1987/88. godine studija upisano je 1906 studenata, a od toga 169 redovnih. Od toga je najveći broj upisanih na treću godinu nakon otvaranja odsjeka (483), do sada je diplomiralo 254 studenta, a od toga u ratnom periodu diplomirala su 52 studenta. Od ovoga broja 30 studenata sa završenom Višom školom za socijalne radnike.

Uporedo sa razvojem četverogodišnjeg studija 1986/87 školske godine na Fakultetu je otvoren postdiplomski specijalistički studij Socijalni rad s porodicom, na koji je upisan 21 kandidat. Od tog broja, dva kandidata su završili studij, a ostali, usljed rata i agresije na našu zemlju to nisu uspjeli.

Od ukupno 254 diplomirana studenta na Odsjeku za socijalni rad-130 studenata sa VŠSR (52 prije rata, u ratu 52, poslije rata 26 studenata). Četverogodišnji studij do sada su na Odsjeku završila 124 studenta.

Kao što se iz podataka vidi, ni u vrijeme najžešćih ratnih napada na grad, Fakultet, pa ni Odsjek nisu prekidali nastavno-naučnu djelatnost. Studenti su se upisivali na studij i završavali ga.

Želim istaći da smo pred sam rat imali na redovnom studiju 200 redovnih studenata na sve četiri godine studija. Početkom rata najveći broj je napustio grad i prekinulo studij. Ovo je velika šteta obinom da se radilo o najboljim generacijama studenata.

Obruč oko Sarajeva u toku četverogodišnjeg okruženja u kome smo živjeli onemogućio je upis studenata iz drugih mjesta, osim iz Sarajeva, što je suzilo mogućnost izbora u pogledu kvaliteta studenata, ali i značajno smanjilo broj upisanih studenata. Uprkos ovakvim okolnostima Odsjek za socijalni rad je nastavio sa radom, i u tom periodu su diplomirala čak 72 studenata.

Poslije završetka rata i potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma stvarani su uvjeti za upis većeg broja studenata iz FBiH. Međutim, situacija u tom pogledu još nije ni blizu zadovoljavajuća, jer se iz drugih kantona studenti jedno vrijeme nisu upisivali. Karakteristični su u tom pogledu Tuzlansko-podrinjski i Unsko-sanski kantoni, jer se za dvije godine niti jedan kandidat nije upisao na studij sa tih kantona. Istovremeno, u našim stručnim službama socijalne zaštite rade priučeni socijalni radnici, sa srednjom spremom i bez neophodnog znanja za rad na ovako složenim i suptilnim pitanjima zaštite djece, omladine, starih, hendikepiranih i drugih kategorija. Takvom praksom, socijalni rad svodi se na puki administrativno-upravni postupak. Stoga se na ovom mjestu zalažemo za dosljednu primjenu zakonskih odredbi o uslovima za obavljanje poslova socijalnog rada.

U školskoj 1996/97 na Odsjeku je studiralo na redovnom studiju 133 studenata (po godinama: I godina- 71 student, II godina- 42 studenata, III- 12 studenata i IV- 8 studenata), a vanredni studij u ovoj školskoj godini upisalo je 95 studenata. Poslije rata diplomirao je 81 student. Uprkos nepovoljne kadrovske strukture u centrima i drugim područjima, diplomirani studenti teško dolaze do posla, jer su sužene mogućnosti zapošljavanja na manji broj područja, u odnosu na prijeratno stanje (privreda, obrazovanje i dr.), o čemu će više riječi biti kasnije.

Izmjene u nastavnom planu

U toku priprema za integraciju sa Fakultetom političkih nauka prišlo se izradi Nastavnog plana i programa za četverogodišnji studij. Druga izmjena nastavnog plana uslijedila je nakon četverogodišnjeg perioda sa ciljem njegovog inoviranja i osavremenjavanja. Istovremeno su inovirani nastavni programi stručnih predmeta. Po tadašnjem Nastavnom planu i programu radili smo jedan period rata (1992-1995), da bismo ponovo prišli izmjeni nastavnog plana studija po kome je nastavni plan za I godinu studija bio jedinstven za sve studijske grupe. Nakon dvogodišnje primjene, pokazalo se da takav način organizovanja nastave nije funkcionalan, pa se prišlo ponovnom vraćanju na studij po studijskim odsjecima, kako se i danas radi.

U toku ratnog perioda došlo je do ponovne izmjene nastavnog plana u skladu sa tadašnjom situacijom i mogućnostima Fakulteta. Treba naglasiti da je u tom periodu donesen novi nastavni plan u školskoj 1992/93 godini. Po tom nastavnom planu izučavale su se sljedeće nastavne discipline pod vodstvom vrijednih kolegica i kolega:

I godina

Politička ekonomija - prof.dr. Mustafa Festić; Opšta sa razvojnom psihologijom - prof. dr. Ejub Čehić - prof.dr. Muhamed Dervišbegović; Socijalna psihologija sa andragogijom - prof.dr. Muhamed Dervišbegović; Socijalna politika - prof.dr. Jasna Juričić - Nećak/ prof.dr. Vahid Kljajić; Teorija socijalnog rada - prof.dr. Muhamed Dervišbegović/prof. dr. Vahid Kljajić; Opšta sociologija - prof.dr. Nijaz Musabegović; Istorija filozofije - prof. dr. Gajo Sekulić/mr. Jasna Miloš; Odbrana i zaštita - prof. dr. Aleksa Šekara; Strani jezik; Fizičko vaspitanje - Mehmed Nalo

II godina

Politička sociologija - prof.dr. Halim Mulaibrahimović; Politički sistem - prof.dr. Omer Ibrahimagić; Socijalna psihologija - prof.dr. Ejub Čehić; Socijalni rad s pojedincem i porodicom - prof.dr. Muhamed Dervišbegović; Socijalna zaštita - prof.dr. Vahid Kljajić; Upravno pravo s upravnim postupkom - prof.dr. Ibrahim Fetić; Sociologija porodice - doc.dr. Safeta Kovo

III godina

Sociologija rada - prof.dr. Šefko Međedović; Istorija marksizma - prof.dr. Gajo Sekulić - mr. Jasna Miloš/prof.dr. Vladimir Premec; Radno i socijalno pravo - prof.dr. Mehmed Kenović; Porodični odnosi i porodično pravo - prof.dr. Nermana Traljić; Socijalna politika i socijalno planiranje - prof.dr. Vahid Kljajić; Socijalni grupni rad - prof.dr. Muhamed Dervišbegović; Statistika i demografija - prof.dr. Hasan Zolić

IV godina

Metodologija - prof.dr. Rudi Stojak; Socijalna psihijatrija sa psihopatologijom - prof.dr. Ismet Cerić; Socijalna patologija - prof.dr. Slobodan Loga; Socijalna politika i socijalno planiranje - prof.dr. Vahid Kljajić; Socijalni rad u lokalnoj zajednici - prof.dr. Muhamed Dervišbegović

Ovaj Nastavni Plan je primjenjivan do 1995/1996 godine kada je došlo do izrade novog Nastavnog Plana po kojem je I godina studija bila zajednička za sve studente. Svaki od pet Odsjeka je participirao sa po jednim predmetom. Prema ovom Nastavnom planu izučavali su se sljedeći predmeti:

I godina

Uvod u politologiju - prof.dr. Safet Halilović; Historija filozofije - prof.dr. Gajo Sekulić; Politička historija BiH - prof.dr. Smajić Čekić; Osnovi ekonomske nauka - prof.dr. Mustafa Festić; Opšta sociologija - prof.dr. Ismet Grbo; Socijalna politika prof.dr. Vahid Kljajić; Komunikologija - prof.dr. Jelenka Vočkić-Avdagić; Informatika - prof.dr. Zlatko Lagumdžija; Strani jezik; Odrbana i zaštita - prof.dr. Izet Beridan; Fizičko vaspotanje - Mehmed Nalo

II godina

Teorija socijalnog rada - doc.dr. Dževad Termiz; Opšta sa razvojnom psihologijom - prof.dr. Nedjeljka Gajanović; Socijalna pedagogija - prof.dr. Muhamed Dervišbegović; Politički sistem - prof.dr. Omer Ibrahimagić; Socijalna politika RBiH i Socijalna zaštita - prof.dr. Vahid Kljajić; Socijalni rad s pojedincem i porodicom - prof.dr. Muhamed Dervišbegović; Statistika sa demografijom - prof.dr. Hasan Zolić; Sociologija porodice - doc.dr. Safeta Kovo; Strani jezik

III godina

Porodično pravo - prof.dr. Nermana Traljić; Socijalna politika BiH - prof.dr. Vahid Kljajić; Radni socijalno pravo - prof.dr. Mehmed Kenović; Socijalologija naselja - prof.dr. Nijaz Musabegović; Upravno pravo - prof.dr. Mehmed Kenović; Socijalna psihologija - prof.dr. Ismet Dizdarević; Strani jezik.

IV godina

Metodologija - prof.dr. Halim Mulaibrahimović; Socijalna psihijatrija sa psihopatologijom - prof.dr. Ismet Cerić; Socijalna patologija - dr. Milanka Miković; Socijalni rad u lokalnoj zajednici - doc.dr. Dževad Termiz; Socijalna rehabilitacija - doc.dr. Amir Buljina; Strani jezik.

I-Stručni obilasci

U fondu časova vježbi iz socijalnog rada i socijalne zaštite organizovalo se stručne obilaske u deset socijalnih ustanova sa tri časa po jednom obilasku:

1. Dom za djecu bez roditeljskog staranja;
2. Specijalna osnovna škola za lako mentalno-retardiranu djecu;
3. Centar za socijalni rad;
4. Centar za rehabilitaciju sluha i govora "Nemanja Vlatković";
5. Zavod za slijepu djecu;
6. Zaštitne radionice za slijepe i gluhe;

7. Zavod za vaspitavanje djece i omladine "Hum";
8. Centar za zaštitu starih lica;
9. Zavod za zaštitu djece i omladine Pazarić;
10. Zavod za alkoholizam Jagomor.

Nakon primjene ovog Nastavnog Plana došlo je do ponovne izmjene Nastavnog Plana i Programa u školskoj 2003/2004 godini:

I godina

Uvod u socijalnu politiku - prof.dr. Milanka Miković; Teorija socijalnog rada - prof.dr. Dževad Termiz; Historija BiH - prof.dr. Smail Čekić; Politička ekonomija - prof.dr. doc.dr. Faruk Jašarević; Politički sistem BiH - prof.dr. Mirko Pejanović; Statistika i demografija - prof.dr. Hasan Zolić; Informatika - doc.dr. Aida Habul; Socijalna pedagogija - prof.dr. Dževdeta Ajanović;

Strani jezik: Engleski jezik - Samir Kulaglič; Francuski jezik - prof.specijalista Branislava Antić; Njemački jezik - prof.dr. Redžep Jahović; Ruski jezik - prof.dr. Ilijas Tanović.

II godina

Socijalni rad s pojedincem i porodicom - prof.dr. Dževad Termiz; Uvod u filozofiju - prof.dr. Božidar Sekulić; Socijalna zaštita - doc.dr. Udžejna Habul; Opća komunikologija - prof.dr. Emina Kečo-Isaković; Radno i socijalno pravo - prof.dr. Jasna Juričić-Nećak; Maloljetnička delinkvencija - prof.dr. Suada Buljubašić; Psihologija - prof.dr. Nedjeljka Gajanović; Sigurnosne i mirovne studije - prof.dr. Izet Beridan

Strani jezik: Engleski jezik - Samir Kulaglič; Francuski jezik - prof.specijalista Branislava Antić; Njemački jezik - prof.dr. Redžep Jahović; Ruski jezik - prof.dr. Ilijas Tanović.

III godina

Porodično pravo - prof.dr. Udžejna Habul; Uporedni sistemi socijalne politike - prof. dr. Suada Buljubašić; Socijalni grupni rad - prof.dr. Dževad Termiz; Socijalni rad sa invalidnim osobama - prof.dr. Milanka Miković; Metodologija - doc.dr. Senadin Lavić; Socijalna psihologija - doc.dr. Jadranka Kolenović-Đapić; Međunarodni odnosi - prof. dr. Nijaz Duraković

Izborni predmeti: Socijalni rad u kriznim situacijama - prof.dr. Dževad Termiz; Nasilje u porodici/obitelji - prof.dr. Milanka Miković; Socijalni rad s marginalnim grupama - prof.dr. Suada Buljubašić; Religije savremenog svijeta - prof.dr. Ivo Cvitković.

IV godina

Metodologija istraživanja u socijalnom radu - prof.dr. Dževad Termiz; Upravno pravo - prof.dr. Jasna Juričić-Nećak; Socijalni rad u lokalnoj zajednici - prof.dr. Dževad Termiz; Socijalni razvoj i socijalno planiranje - doc.dr. Faruk Jašarević; Socijalna patologija - prof.dr. Milanka Miković.

Izborni predmeti: Socijalni rad u nevladinim organizacijama - prof.dr. Suada Buljubašić; Menadžment u socijalnom radu - doc.dr. Faruk Jašarević; Socijalni rad sa starim osobama - prof.dr. Milanka Miković; Socijalni rad i ljudska prava - prof.dr. Udžejna Habul.

Nastavni Plan i Program inoviran je u školskoj 2006/2007:

I semestar

Uvod u socijalnu politiku - prof.dr. Milanka Miković; Socijalna pedagogija - prof.dr. Dževdeta Ajanović; Politička ekonomija - doc.dr. Faruk Jašarević; Sociologija - prof.dr. Ismet Grbo; Politički sistem BiH - doc.dr. Suad Kurčehajić; Seminar 1.

II semestar

Teorija socijalnog rada - prof.dr. Dževad Termiz; Opća sa razvojnom psihologijom - Jasna Bajraktarević; Statistika - prof.dr. Hasan Zolić; Socijalna ekologija - prof.dr. Dželal Ibraković; Etika - prof.dr. Asim Mujkić; Demografija - prof.dr. Hasan Zolić.

III semestar

Metodologija istraživanja u socijalnom radu - prof.dr. Dževad Termiz; Socijalna psihologija - Jadranka Kolenović-Đapo; Osnove upravnog prava - Jasna Juričić-Nećak; Socijalni rad s pojedincem - doc.dr. Sanela Šadić; Maloljetnička delinkvencija - prof.dr. Suada Buljubašić

IV semestar

Socijalni rad s porodicom - doc.dr. Sanela Šadić; Socijalno-pravna zaštita - prof.dr. Udžejna Habul; Socijalna gerontologija - Jasna Barjaktarević; Radno i socijalno pravo - Jasna Juričić-Nećak; Terenska praksa1; Seminar 2.

V semestar

Porodično pravo - prof.dr. Udžejna Habul; Socijalni rad s osobama s invaliditetom - prof. dr. Milanka Miković; Socijalni rad s grupom - doc.dr. Sanela Šadić; Usporedni sistemi socijalne politike - prof.dr. Suada Buljubašić; Terenska praksa2.

VI semestar

Socijalna patologija - prof.dr. Milanka Miković; Socijalni rad u lokalnoj zajednici - prof. dr. Dževad Termiz; Socijalni razvoj i socijalno planiranje - doc.dr. Faruk Jašarević; Terenska praksa 3.

U cilju unaprijeđenja nastavnih planova i programa za obrazovanje socijalnih radnika u školskoj 2010/2011. godini usvojen i je i posljednji Nastavni Plani Program:

I Semestar

Sociologija I - prof.dr. Ismet Grbo; Historija BiH - prof.dr. Smail Čekić; Uvod u filozofiju - prof.dr. Asim Mujkić; Uvod u politologiju - doc.dr.Srebrenka Viđen; Kultura komuniciranja - prof.dr. Hanka Vajzović;

II Semstar

Uvod u socijalnu politiku - prof.dr. Milanka Miković; Politička ekonomija - doc.dr. Faruk Jašarević; Statistika - prof.dr. Hasan Zolić/prof.dr. Rabija Somun-Kapetanović; Politički sistem BiH - doc.dr. Suad Kurčehajić; Psihologija - prof.dr. Jadranka Kolenović-Đapo

III Semestar

Teorija socijalnog rada - prof.dr. Dževad Termiz; Socijalni rad s porodicom - doc.dr. Sanela Šadić; Osnove upravnog prava - doc.dr. Suad Kurčehajić; Socijalni rad s pojedincem - doc.dr. Sanela Šadić; Maloljetnička delinkvencija - prof.dr. Suada Buljubašić; Socijalna pedagogija - prof.dr. Dževdeta Ajanović

IV Semestar

Metodologija istraživanja u socijalnom radu - prof.dr. Dževad Termiz; Socijalno pravna zaštita - prof.dr. Udžejna Habul; Socijalni rad sa starijim osobama - prof.dr. Milanka Miković; Radno i socijalno pravo - doc.dr. Suad Kurčehajić; Terenska prava; Seminar 1.

V Semestar

Porodično pravo - prof.dr. Udžejna Habul; Socijalni rad s osobama s invaliditetom - prof. dr. Milanka Miković; Socijalni rad s grupom - doc.dr. Sanela Šadić; Socijalna patologija - prof.dr. Milanka Miković; Terenska praksa; Seminar 2.

VI Semestar

Uporedni sistemi socijalne politike - prof.dr. Suada Buljubašić; Socijalni rad u lokalnoj zajednici – doc.dr. Sanela Šadić; Socijalni razvoj i socijalno planiranje - doc.dr. Faruk Jašaraević; Terenska praksa.

U periodu od 1998. godine, tj. nakon obilježavanja četrdeset godina školovanja socijalnih radnika do konca 2010. godine ukupno je na Odsjeku za socijalni rad diplomiralo 1183 studenta od toga: sa četverogodišnjim studijem 883 (68%) studenata, po bolonjskom sistemu studija 342 (28%) i sa završenom višom školom 25 (4%). Danas na Odsjeku studira preko 1500 studenata na trogodišnjem studiju i na masteru. Iz ovih podataka vidljivo je da broj diplomiranih studenata znatno prevazilazi potrebe za ovim kadrovima na području Federacije BiH, a posebno u Kantonu Sarajevo. Ako se ima u vidu činjenica da i Univerzitet u Tuzli ima studij socijalnog rada pri Filozofskom fakultetu, kao i Sveučilište u Mostaru sa isturenim odjeljenjima u Kiseljaku i Orašju, onda se s pravom postavlja pitanje opravdanosti ovakve upisne politike na ovom Odsjeku. Jedini izlaz iz ovakve situacije, gdje na Kantonu Sarajevo ima preko 500 diplomiranih socijalnih radnika prijavljenih na zavodu za zapošljavanje, je reduciranje broja upisanih studenata. Neki od njih čekaju i više godina na posao u struci, tako da se postavlja pitanje svrhe studiranja ako će se svršeni studenti poslije studija prijavljivati na Zavod za zapošljavanje i tako produbljivati neizvjesnost u dobijanju zaposlenja. S druge strane, poznato je da se na mjesta socijalnih radnika zapošljavaju nestručna lica sa neadekvatnim obrazovanjem. Prema nezvaničnim saznanjima mnogi diplomirani socijalni radnici zapošljavaju se na crno kao nekvalifikovana radna snaga na poslovim konobara, noćnih čuvara, trgovaca i sl.

Postdiplomski studij

Školske 1994/95 na Fakultetu je počeo sa radom postdiplomski studij pod zajedničkim naslovom Bosna i Hercegovina u savremenom svijetu. U prvu generaciju na Odsjek za socijalni rad upisala su se 24 studenta. Do sada su iz te prve generacije magistrirala 4 postdiplomca, a nekoliko kandidata je u završnoj fazi izrade magistarskih teza. U drugoj generaciji ovog postdiplomskog studija 1996/97 školske godine upisano je 15 studenata. Od 1998. godine do danas na socijalnom radu je magistriralo 29 kandidata.

U okviru postdiplomskog studija organiziranom između Fakulteta političkih nauka Sarajevo, Univerziteta u Geteborgu i Filozofskog fakulteta u Banja Luci koji je trajao od 2006-2008 magistriralo je 24 studenta na studiju menadžmenta u socijalnom radu, a približan broj i na superviziji u socijalnom radu.

Postdiplomski jednogodišnji studij Djeca i mladi u sukobu sa zakonom (2009/2010) po modelu 4+1 privukao je značajan broj zainteresiranih studenata ne samo iz socijalnog rada, već i iz drugih srodnih disciplina. Ovaj studij upisalo je 47 studenata.

Prelazak na Bolonjski sistem obrazovanja po modelu 3+2, kao i zbog problema prepoznavanja trogodišnjeg studija prilikom zapošljavanja najveći broj studenata

nastavlja obrazovanje na master studijima. Jedan broj studenata iz prve generacije bolonjskog master studija već je odbranio svoje teze.

Posljednji Nastavni plan i program studija socijalnog rada (školska 2010/2011) po bolonjskom modelu sadrži sljedeće predmete:

VII semestar

Metodologija socijalnih istraživanja; Savremeni teorijski modeli socijalnog rada; Menadžment u socijalnom radu; Socijalni rad sa djecom i mladima; Izborni predmet - Siromaštvo i socijalna isključenost.

VIII semestar

Modeli socijalne zaštite; Ljudska prava i etika socijalnog rada; Nasilje u porodici; Socijalni rad s djecom s posebnim potrebama; Izborni predmet - Medijacija i socijalni rad.

IX semestar

Socijalni rad i menatalno zdravlje; Teorija planiranja i razvoja zajednice; Novi socijalni rizici; Odabrani instituti porodičnog prava; Izborni predmet-Supervizija u socijalnom radu.

Doktorati

Integracijom sa Fakultetom političkih nauka Odsjek za socijalni rad dobio je mogućnost da daje najveći naučni stepen-doktorat nauka socijalnog rada. Do 1998. godine ovaj naučni stepen, odbranom doktorskih radnji, steklo 6 je kandidata. Neki kandidati su izabrani u nastavnička zvanja na Odsjeku, na izvođenju matičnih stručnih predmeta.

U periodu od 1998-2010 doktorske disertacije je odbranilo 7 kandidata, a ukupan broj doktora nauka od integracije Odsjeka za socijalni rad sa Fakultetom političkih nauka je 13.

Odsjek za socijalni rad planira započeti obrazovanje socijalnih radnika kroz doktorske studije po bolonjskom modelu .

Nastavnici i saradnici

Viša škola počela je sa radom u vrijeme kada u pogledu obrazovanja ovog profila kadra nismo imali potrebnih iskustava. Stoga su svu težinu i odgovornost ponijeli profesori koji su na Školi radili prvih godina njenog rada. Sjećajući se tih početaka rada Škole, sa dužnim pijetom sjećamo se i prvih profesora koji više nisu među nama, kao i svih

nastavnika i saradnika koji su u 26-godišnjem periodu radili u školi. Za taj dugi period na školi su radila 54 nastavnika. Integracijom sa Fakultetom, počeo se stvarati vlastiti kadar za osnovne stručne predmete i u periodu do pred rat svi su stručni predmeti bili zastupljeni. Zbog ratnih događanja Odsjek je napustilo nekoliko nastavnika, tako da se pred Fakultet i Odsjek postavio zadatak kadrovskog jačanja nastavnim kadrovima matičnih predmeta.

Trenutno je na Odsjeku angažovano 6 nastavnika i četiri asistenata iz različitih oblasti (socijalni rad, pravo i psihologija). Pet nastavnika je steklo zvanja doktora nauka socijalnog rada.

Naučno istraživački rad i izdavaštvo

Iznimno je važno istaći da je Odsjek za socijalni rad u saradnji sa Udruženjem socijalnih radnika izdavao časopis socijalni rad i socijalna zaštita punih 12 godina u periodu 1980-1992. Časopis je bio tribina u kojoj su se razmjenjivala iskustva iz teorije i prakse socijalnog rada. Nažalost, rad ovog časopisa nije obnovljen, što je ozbiljan hendikep nastavnika i praktičara iz oblasti socijalnog rada.

Neposredno poslije ratnih dejstava uspostavljena je saradnja Odsjeka za socijalni rad preko UNICEF-a sa Fakultetom socijalnog rada Štokholmskog Univerziteta. Iz ove saradnje proisteklo je zajednički projekt edukacije socijalnih radnika FBiH. U okviru ovog projekta organizovani su seminari iz tri stručne oblasti: Supervizija, Socijalni rad s djecom u poslijeratnim uslovima i Socijalni rad s djecom bez roditeljskog staranja. Kao rezultat ovih edukacija publiciran je zbornik radova Socijalni rad u poslijeratnim uslovima.

Povodom obilježavanja 40 godina obrazovanja socijalnih radnika i djelovanja socijalnih radnika u praksi objavljena je posebna publikacija Socijalni rad na pragu 21. stoljeća.

Nastavnici i saradnici kontinuirano su učesvovali u različitim projektima i studijama vladinih i nevladinih organizacija.

Međunarodna saradnja

Još u toku ratnih dejstava Odsjek je uspostavio kontakte sa nekim visokoškolskim institucijama za obrazovanje socijalnih radnika. Međutim, prava saradnja sa fakultetima za socijalni rad počela je odmah po završetku rata. U tom pogledu značajnu ulogu odigrao je UNICEF za BiH. Posredstvom UNICEF-a početkom 1996. godine posjetili su nas predstavnici fakulteta za socijalni rad iz Štokholma. Dogovoren je zajednički projekt edukacije socijalnih radnika na području FBiH. Projekat je realizovan uz punu finansijsku

podršku UNICEF-a za BiH. Edukacijom je bilo obuhvaćeno oko 100 socijalnih radnika u tri semestra, i to: zaštita djece bez roditeljskog staranja, razvoj iskustava u socijalnom radu i institucionalni tretman traumatizirane djece. Svi seminari su visoko ocijenjeni od strane učesnika, što je najbolja potvrda njihove uspješnosti i korisnost. Ova saradnja je nastavljena pripremom za izdavanje knjige na engleskom i bosanskom jeziku, na temu: Socijalni rad sa djecom bez roditeljskog staranja u poslijeratnim uslovima u Federaciji BiH. Ovo je vrijedan priručnik za sve socijalne radnike i druge stručne radnike koji rade na zaštiti djece bez roditeljskog staranja.

Značajan doprinos u realizaciji ovog projekta dalo je Federalno ministarstvo za rad, socijalnu politiku, izbjeglice i raseljene osobe, odnosno njegov Ured za socijalnu i dječiju zaštitu. Tako se uz saradnju Ureda za socijalnu i dječiju zaštitu i Odsjeka za socijalni rad realizuje značajan projekat pod nazivom Djeca bez roditeljskog staranja. Takođe je veoma uspješna saradnja sa kantonalnim Ministarstvima za socijalnu politiku, izbjeglice i raseljene osobe.

Druga visokoškolska institucija sa kojom smo uspostavili saradnju 1997. i potpisali Protokol o saradnji je Visoka škola za socijalni rad i socijalnu pedagogiju iz Berlina. Nekolicina studenata socijalnog rada su učestvovali u ljetnim školama za socijalne radnike.

Sljedeća visokoškolska organizacija s kojom smo potpisali protokol o saradnji je Stavanger fakultet za socijalni rad iz Norveške.

Stalnu saradnju u toku rata, a i poslije, imali smo sa Odjelom za socijalni rad Pravnog fakulteta Zagrebačkog sveučilišta, koji nam je sve vrijeme rata, a i kasnije slao svoje časopise, kao i druge publikacije iz oblasti socijalnog rata i socijalne politike, za što smo im posebno zahvalni. Uspostavili smo saradnju sa dva fakulteta iz Engleske-Šefild i Kembridž, s kojima su realizovana dva projekta. Također je uspostavljena saradnja sa Visokom školom za socijalni rad iz Ljubljane, sa kojom možemo korisno saradivati po mnogim pitanjima. U posljednje vrijeme je uspostavljena saradnja i sa Fakultetima i školama iz SAD, Holandije i Austrije. Dakako, međunarodna saradnja je imperativ za razvoj i unaprjeđenje nastavno-naučnog procesa, stoga će Odsjek za socijalni rad nastaviti razvijati saradnju sa fakultetima i školama socijalnog rada iz regiona i šire.

Literatura

- Bećin, A. (1969). *Socijalni rad kao vrsta društvene djelatnosti*. Beograd: Socijalni radnik.
- Dervišbegović, M. (1999). 40 godina školovanja socijalnih radnika u Bosni i Hercegovini, U: Kljajić, V. (ur.) *Socijalni rad na pragu 21. stoljeća*. Centar za socijalna istraživanja, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu.
- Dervišbegović, M. (1999). Socijalni rad na pragu 21. stoljeća, U: Kljajić, V. (ur.) *Socijalni rad na pragu 21. stoljeća*. Centar za socijalna istraživanja, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu.
- Dervišbegović, M. (2003). *Socijalni rad-teorija i praksa*. Sarajevo: Zonex ex libris.
- Lakićević, D. (1984). Uloga socijalnog rada i socijalnih radnika u ostvarivanju socijalne politike i socijalnog razvoja u kontekstu dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, *Socijalna politika i socijalni rad*, br. 5 i 6.
- Manojlović, P. (1984). O nekim aktuelnim pitanjima identiteta profesije socijalnog radnika. *Socijalna politika i socijalni rad*, br. 3/84.
- Milosavljević, M. (1983). Mogućnosti zasnivanja nauke o socijalnom radu. *Socijalna politika i socijalni rad*, br 2-3/83.
- Nedeljković, I. R. (1976). *Svet, čovek i čovečanstvo*. Beograd: Naučno delo.